

PRÒLEG

DES DELS BAVASTEELS FINS A TIRISITI (I MÉS ENÇÀ)

Ajocats i atents en un racó o curosament desats en una caixa o bagul, els titelles, teresetes, perots, marionetes o ninots esperaven sempre la seua oportunitat per a botar a l'escena. Eren els germans menuts dels intèrprets ambulants o professionals que recorrien els camins i que animaven tant els humils espais o patis d'una fonda, d'una plaça o d'un mercat com els salons privats d'un palau o casa benestant, un escenari desballestat d'un magatzem o teatret portàtil o, fins i tot, l'escena «professional» d'un coliseu comercial. Així, a través de sendes atzaroses, els titelles ens han acompanyat de forma regular i creixent, fins a esdevenir una part essencial de la nostra tradició escènica, si més no del segle XV ençà. Potser la seua història més popular començà a ser escrita durant el segon terç del segle XVII, quan, arran de les reiterades (i perllongades) prohibicions de representar «comèdies», els «autors» i les companyies van veure l'oportunitat de sobreviure laboralment i econòmicament mitjançant l'ardit d'ocupar l'escena amb els titelles, que no eren «còmics que representaven». Així, durant les interdiccions, durant el període de Quaresma (època de l'any en què no es podia fer comèdies), o en qualsevol moment en què «fallava» la companyia i el teatre quedava sense activitat (com s'esdevenia de tant en tant en el Teatre de l'Olivera, de València), els ninots botaven a l'escena i esdevenien amos i senyors de les taules, i les cadires s'omplien amb un públic divers: el poble menut, ingenu i bonhomiós, però també el burgés.

Segurament una de les tècniques o tipologies més conegudes en el tombant del segle XVII fou la màquina reial (vegeu l'últim apartat del primer capítol). Tant és així que, durant els períodes de prohibició de les comèdies de mitjan segle XVIII, bisbes com els d'Oriola, Juan E. Gómez de Terán o Josep Tormo, o l'arquebisbe de València, Andrés Mayoral, o, ja en el tombant del segle, el mateix Simón López, prelat, primer, d'Oriola i, després, de València, es planyien al rei que, per a eludir la prohibició de fer representacions, arreu es feien funcions de titelles i màquines reials, amb l'excusa que no eren funcions de comèdia fetes per actors... Dècades després, passats els autòmats, les ombres xineses o els ombristes, aquests personatges encaixats en la màquina

reial coneixeran noves formes i designacions: teatre dels putxinel·lis, teatre de guinyol, etc., tots ells membres d'aquesta gran família.

L'autor del llibre que ara teniu a les mans, Jaume Lloret i Esquerdo (la Vila Joiosa, 1953), ha dedicat a la docència tota la seua vida professional, amb una formació multidisciplinària que li ha permés transitar per tots els nivells de l'ensenyament, de l'infantil a l'universitari, sense deixar de banda el de les persones adultes. Paral·lelament, dedicà molts esforços a la investigació i elaboració d'una monumental tesi de doctorat, *El teatre a la ciutat d'Alacant (1691-1962)* (València, 1997), que ha estat la pedrera d'on ha tret i d'on han sorgit bona part de les seues línies de recerca. L'experiència docent i la curiositat intel·lectual, sumades al seu desig de formació en la investigació, han estat a la base de la redacció d'algunes monografies de referència obligada en el camp dels estudis sobre l'escena valenciana, però amb una atenció singular i contumaç a l'activitat escènica a la comarca de l'Alacantí. D'una banda, ha publicat nombrosos articles i investigacions parcials en revistes i obres col·lectives especialitzades, entre els quals vull remarcar «La Casa de les Comèdies d'Alacant (1616-1793)» (2001), que il·luminà diàfanament la vida i evolució de la Casa de Comèdies de la ciutat, prehistòria si voleu de l'actual Teatre Principal. De l'altra, entre les aportacions més rellevants en format llibre, cal esmentar els títols *El teatre a Alacant (1833-1936)* (València, 1998), *Cent anys de teatre valencià a Alacant (1854-1962)* (Alacant, 1999), *Personajes de la escena alicantina / Personatges de l'escena alacantina* (Alacant, 2002) o l'edició de *Teatre foguerer* (2002), que, en conjunt, han contribuït de forma rigorosa i sòlida a donar a conèixer bona part de la memòria de les arts escèniques a Alacant al llarg d'un segle. La ciutat deu a Lloret la redacció d'un fragment essencial de la pròpia història escènica, a més de la localització i edició de manta títols de teatre valencià, interessadament oblidats o silenciats, i sempre menystinguts. I sobretot, li deu la preservació de la memòria i posada en valor de nombrosos intèrprets populars dels escenaris alacantins. Actrius i actors, i els mateixos espais dramàtics de la ciutat, sobre els quals a penes en quedava cap rastre. Clar i ras: en la història del teatre a Alacant dels segles XIX i XX hi ha clarament un abans i un després de les investigacions de Jaume Lloret.

Pel que fa al tema concret objecte d'investigació en *Els titelles al País Valencià*, cal dir que Lloret és una autèntica autoritat en la matèria, com ho palesa el fet de ser coautor de títols de referència com *El titella a Alacant* (Alacant, 1997) i *Documenta títeres I* (Alacant, 1999), del capítol «Els titelles i altres espectacles festius de teatre animat», dins del volum dirigit per Antoni Ariño *El teatre en la Festa valenciana* (València, 1999), «Els betlems de titelles al País Valencià», o col·laborador de l'*Encyclopédie mondiale des arts de la marionnette* (2009), entre altres treballs. Són algunes de les referències que

l'acrediten en aquest camp, alhora que evidencien la seua llarga dedicació a l'estudi del món titellaire.

Fins ara, els investigadors havíem de recórrer als treballs pioners de John E. Varey o a algunes monografies generalistes, com la de Francisco Porras. Lloret, coneixedor de l'estat de la qüestió i plenament conscient de la llarguíssima història d'aquest art teatral, que es remunta a l'era precristiana, que travessa cultures i països molt diferents i distants, que participa d'àmbits religiosos i profans, acota la recerca a la geografia valenciana. En aquest sentit, l'autor ens proposa un ampli recorregut que s'inicia en el segle xv i que arriba fins al XXI, que arrenca en els bastells que entretenien l'oci en temps de Jaume Roig fins al *Betlem de Tirisiti* d'Alcoi, que encara avui dia provoca la riulla de xiquets i grans cada mes de desembre. Però a més de les tradicions populars, Lloret para atenció a les diverses tipologies d'aquest tipus de teatre i, especialment, als grans professionals d'aquest art: des de la figura mítica del ventríloc valencià Paco Sanz (Anna, 1871 – València, 1939), a grups d'una llarga trajectòria ja en el nou segle, com Bambalina Teatre Practicable, Papallona Teatre, La Carreta Teatro, L'Home Dibuijat i algunes altres companyies actuals, que sense cap mena de dubte han contribuït a renovar-ne l'escena i el repertori, i s'han guanyat un espai propi entre la professió, a Europa i més enllà. Jaume Lloret ens ofereix un camí segur per a recórrer aquest àmbit de la història de les arts escèniques valencianes, que fins ara era tan mal conegut, quan no clarament ignorat.

En aquest volum podem dir que l'autor reelabora tota la seua experiència investigadora en aquest camp, però hi afegeix noves dades resultants de la seua recerca continuada. No es tracta però, d'un volum factici, com algú podria pensar, sinó d'un llibre redactat de dalt a baix, amb nova documentació i noves aportacions que matisen, ratifiquen o amplien les aportacions anteriors. Així, a més de la virtut de reunir en un sol volum el resultat de treballs dispersos i de difícil localització, Lloret ens ofereix una monografia molt completa, revisada i posada al dia que ha de ser molt útil per als investigadors i a la societat en general.

Cal afegir encara dues observacions: la primera, el fet que l'obra no s'ocupa tan sols de l'espectacle de titelles, sinó de totes aquelles manifestacions escèniques que no es basen en la interpretació sinó en l'«animació»: titelles, és cert, però també *bultos*, gegants, màquines reials, ombres i llanternes, retaules, jocs de mans, algunes formes primigènies del circ, bestiaris... Fins i tot –tal com ja he apuntat– s'ocupa del gran ventríloc valencià Paco Sanz, injustament oblidat avui dia. El segon punt que cal remarcar és la gràcia d'anar acompanyat de centenars d'imatges i exemples (gravats, dibuixos, fotografies) de la galeria de protagonistes que han desenvolupat aquest art i tècnica al llarg del temps, que il·lustren els diversos apartats de la investigació.

I és important que la investigació siga publicada a la Universitat d'Alacant, de la qual ha format part el mateix Lloret com a docent. Però també perquè a la ciutat d'Alacant se celebra cada any Festitíteres, el festival internacional de titelles que dirigeix Ángel Casado i que enguany arriba a la 32a edició. No podem acabar sense afirmar que ens trobem davant d'una monografia molt important en el marc de les arts escèniques, especialment per ocupar-se d'un tipus de manifestació teatral molt poc estudiat i no sempre ben valorat. Més notable encara en relació al marc geogràfic en què acota la recerca: el País Valencià.

Gabriel Sansano
Universitat d'Alacant / IIFV

INTRODUCCIÓ

El titella és un art dramàtic mil·lenari, universal i de profundes arrels populars, raó per la qual la seua història, que és part de la història del teatre, té també un gran valor antropològic i sociocultural.

Cal advertir, des de bon començament, que allò que anomenem titelles engloba tota una sèrie d'espectacles que tenen en comú la utilització com a mitjà d'expressió de ninots, figures o qualsevol objecte susceptible de ser animat per uns artistes, que, amb la complicitat del públic, juguen a fer creure que els objectes tenen vida pròpia. També cal dir que, com li ha passat a tot el teatre popular, l'art del titella ha estat amb massa freqüència menyspreat. Històricament, molt sovint els titelles han acompanyat altres tipus d'espectacles en les festes religioses i profanes, en els barracots de fira i teatrets ambulants, en els entreteniments casolans, en les funcions de varietats dels teatres secundaris i, fins i tot, en els coliseus principals. Potser per aquesta raó, els titelles a vegades s'han confós amb altres divertiments populars i, el que és encara més important per al nostre estudi, s'han anomenat de diferent manera en cada moment històric: bavastells, volantins, jocs de mans, retaulles, betlems, teatrets mecànics, màquina reial, figures corpòries, *fantoques*, putxinellis, ombres xineses, tutilimundi, autòmats, *porritos*, marionetes, ventrilòquia, guinyol, etc.

Tota aquesta nomenclatura tan diversa provoca una gran confusió terminològica, però respon també a l'existència de nombrosos tipus de titelles i de tècniques de manipulació que al llarg de la història s'han anat modificant i combinant, i que ofereixen múltiples possibilitats per animar la matèria inerte i convertir-la en un personatge dramàtic. Normativament, segons la tècnica de manipulació, els titelles s'anomenen titelles de dit, titelles de guant (putxinellis), titelles de tija (o de vareta) i titelles de fils (marionetes). També es poden classificar les tècniques de manipulació dels titelles tenint en compte les posicions relatives en l'espai del manipulador i del titella; segons aquest

criteri, n'hi ha tres sistemes: manipulació en elevació, manipulació en caiguda o descens i manipulació equiplana o horitzontal.¹

En el teatre de titelles contemporani s'han introduït amb força els titelles de taula i el teatre d'objectes, així com una tècnica mil·lenària japonesa, anomenada bunraku, en què els manipuladors accionen els ninots a la vista del públic. També s'han generalitzat les representacions amb *muppets*, provinents de la televisió, i amb *marottes* i altres titelles de tija o de mà. Actualment és molt utilitzada la fórmula mixta de barrejar el teatre d'actor amb el de titelles, així com la combinació d'estils i tècniques diferents en un mateix espectacle. Al llarg d'aquest treball analitzarem en el seu context històric tots aquests tipus de titelles i de tècniques d'animació, que impliquen diferents plantejaments estètics, narratius i dramàtics.

Hem intentat fer un estudi sistemàtic de l'evolució del teatre de titelles al País Valencià al llarg de la història. Per tant, en general, hem ordenat el llibre en l'eix cronològic, però en els apartats corresponents a l'origen de determinades tradicions que perviuen actualment, com ara els nanos i gegants, la Mahoma o el Betlem de Tirisiti, també hem traçat a grans trets la seua evolució fins a l'actualitat.

Com que aquest treball històric tracta d'espectacles de consum popular (sovint realitzats en escenaris ambulants no estables) que rarament són recollits en fonts documentals d'arxiu i amb una manca absoluta de textos literaris fins a temps ben recents, és obligat recórrer també a testimonis indirectes o d'altres fonts literàries. La conseqüència és que per a determinades etapes històriques sols hem pogut documentar algunes mostres dels gèneres estudiats, les quals únicament permeten una visió bastant limitada.

A aquesta dificultat s'afegeix l'escassa bibliografia disponible sobre el tema, la qual, tanmateix, és molt valuosa. En aquest sentit és fonamental referir-se als importants treballs publicats per J. E. Varey, Francisco Porras, Enrique Herreras i Miquel Oltra, entre d'altres autors que figuren en la bibliografia final, de tots els quals em declare deutor. També hem extret les informacions que sobre aquesta qüestió ens aporten estudis teatrals de determinades localitats o de períodes històrics concrets.

La consulta de les fonts d'hemeroteca a partir de finals del segle XVIII ha sigut una tasca imprescindible, com per exemple el *Diario de Valencia* (1790-1835), el primer diari imprès al País Valencià, que afortunadament està en la xarxa; més feixuc ha estat escorcollar en la resta dels periòdics valencians del segle XIX, perquè no es troben en les hemeroteques digitals; en canvi, sí que

1. Henryk JURKOWSKI i Thieri FOULC [Redacteurs en chef] (2009), *Encyclopédie Mondiale des Arts de la Marionnette*, Montpellier: éditions L'Entretemps (UNIMA), entrada *Manipulation*, p. 450-456.

hem pogut consultar en les biblioteques virtuals molts diaris del segle xx. Els anuncis i les notícies de la premsa ens han aportat dades inèdites sobre gèneres que encara no estaven suficientment estudiats, com ara les anomenades màquines de figures corpòries, els grans espectacles de marionetes, els betlems de titelles, la ventrilòquia i els intents innovadors del guinyol, raó per la qual els hem dedicat un espai sensiblement superior a d'altres gèneres. Creiem que la importància d'aquestes aportacions contribuirà també a millorar el coneixement de la història dels titelles a tot l'Estat espanyol. Pel seu interès, també hem prestat atenció en apartats autònoms a altres formes de diversió popular, no estrictament de titelles però sí amb molts punts de contacte, com són els espectacles òptics relacionats amb les llanternes màgiques, determinats jocs de mans o de física recreativa, i els autòmats.

Igualment li dediquem un gran espai al darrer capítol, que tracta sobre l'etapa contemporània més recent, on fem especial incidència en la immensa activitat artística realitzada pels grups de teatre de titelles valencians fins als nostres dies. No ens hem oblidat de les companyies de teatre d'animació al carrer, perquè també utilitzen titelles (de mitjà i gran format) i objectes mòbils en els seus muntatges, i, per tant, considerem que han de formar part d'aquesta història. Finalment, incloem un apartat sobre l'animació de titelles en el cinema i la televisió, sector on els professionals valencians han aconseguit ser un referent a tot l'Estat. Per a aquest període, a més de l'obligada consulta de la premsa, ha sigut interessant fer una ullada a les pàgines web dels grups valencians professionals, així com als llibres editats per alguns d'ells (Xarxa Teatre, Bambalina Titelles, Lluerna Teatre i L'Home Dibuijat). Igualment ha sigut necessari consultar la programació de diferents sales teatrals i dels més importants festivals de titelles valencians. Per últim, hem recollit els testimonis orals de professionals relacionats amb el teatre de titelles, com són Àngel Casado, César Omar García, Empar Claramunt, Carme G. Corberán, Joanfra Rozalén, Rosa Fraj, José Jerez, José Luis Navarro, Tian Gombau, Miguel Arnau i Inma Ripollés, a tots els quals expresse la meua més sincera gratitud. També he de donar les gràcies a Biel Sansano per haver acceptat prologar aquest llibre i pels seus suggeriments, sempre encertats.

Per il·lustrar el text i fer menys àrida la seua lectura hem incorporat 260 imatges, que signifiquen un valor afegit a l'edició del llibre. El caràcter enciclopèdic d'un estudi històric tan extens com aquest, ha fet recomanable la confecció de tres índexs diferents (de noms de persona i de grups de teatre, i de títols d'obres), que serà de gran ajuda per al lector interessat en determinats autors, actors, companyies o obres específiques. En fi, amb tots aquests elements, i d'altres més que apareixen en les notes a peu de pàgina, hem intentat oferir una completa visió de conjunt de la història dels titelles al País Valencià.